

A Luther-szobortól a Luther-filmig

A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008)

► CSEPREGI ZOLTÁN

I. 1983–1988: A POLITIKA KERETEI KÖZÉ SZORÍTVA

Az első magyar Luther-szoborbizottság 1917-ben alakult; a világháború azonban keresztülhúzta számításait, és a korábbi gyűjtés eredménye az infláció és gazdasági válság miatt elértéktelenedett, a szoborállítás elodázódott. Az evangélikus zsinat később ismét napirendre tűzte a kérdést. A szoborállítás újabb határideje 1946 lett, mint Luther Márton halálának négyszázadik évfordulója. 1938-ban megindult a gyűjtés, és kiírták a pályázatot is. A zsűri azonban elégedetlen volt: nem adott ki díjat, inkább újabb szűk körű pályázatot írt ki. 1939-ben a meghívott négy művész közül Lux Elek (1884–1941), az Iparművészeti Főiskola szobrász-tanára lett a befutó. Az öt méter magas, kőből faragott Luther-szobor azonban nem készült el teljesen, mert Lux Elek 1941 februárjában hirtelen elhunyt. A háború és a forradalom után a Deák téri egyházközség 1957-ben szállította át a Deák térre a kompozíció megmaradt részeit: a Luther-szobor félig kész felső része az udvaron volt megtekinthető. A szobor felállítására tett újabb javaslat már a Lutheránus Világszövetség (LVSZ) 1984-es budapesti nagygyűlésére készülve fogant, a magyar párt és kormány nyilvánvalóan külpolitikai és gazdasági előnyök érdekében kész volt formális gesztusokat tenni a nemzetközi egyházi szervezeteknek. Az aktuális határidő 1983, Luther Márton születésének fél évezredes jubileuma volt, de az eredetileg tervezett köztéri helyszínre, a Deák térre a lutheránus templom előtt mint forgalmas közlekedési csomópontra ideológiai okokból már gondolni sem lehetett. A szobor befejezésére Buza Barna szobrászművészt kérték fel, s egyházi talajon, az Evangélikus Teológiai Akadémia kertjében meg is történt a legnagyobb és leghányatottabb sorsú magyarországi Luther-szobor avatása. Jóllehet az ideológiai korlátok ledőltevel Luther akár már teljes magasságában kiléphetne a nyilvánosság elé, ám a kőreformátor jobbán és balján azóta két négy-négy emeletes épület nőtt, ezek közé beszorítva a szobor ma elszigeteltebb és láthatatlanabb, mint valaha.

Mi bizonyult a monumentális szobron túl maradandónak az 1983-as Luther-év magyarországi hozadékából? Számptalan évfordulós megemlékezés, publicisztika

jelent meg, ünnepi beszéd hangzott el, tájékozottabb vagy kevésbé fölkészült szerzők tollából, szájából (ezek némelyike csak 1984-ben került sajtó alá), az 1987-es Luther-bibliográfia mindezeket hűségesen regisztrálja ugyan (mintegy harminc tételt ebből a műfajból), de többségük semmitmondó, gyorsan felejthető megnyilatkozás volt. Itt említendő meg az is, hogy a Világosság című ideológiai folyóirat külön számot szentelt a Luther-év egyik eseményének, a TIT 1983. október 24–25-én Sopronban tartott marxista–keresztény dialógusülésének.¹

Nem számítható mérföldkő jelentőségű vállalkozásnak az sem, hogy harmadik kiadásban jelent meg Richard Friedenthal (1896–1979) népszerű könyvének magyar fordítása.² Hogy a jubileumi év mégis jelentős lendületet adott a magyarországi Luther-kutatásnak és Luther-recepciónak, az leginkább négy eseménynek volt köszönhető, annak négy területen volt érezhető hatása: ezek 1. a forráskiadás, 2. a fordítás, 3. a kiállítás és 4. a tudományos konferencia területe.

1. Luther 1542-ben kelt eredeti, saját kezű végrendelete 1815-ben egy aukció alkalmából került Magyarországra, jelenleg az Evangélikus Országos Levéltárban őrzik.³ Már 1881-ben megjelent hasonló kiadásban, s a Weimaranában is helyet kapott,⁴ de a reformátor 500. születésnapja indokolta egy modern fordítással, részletes történeti magyarázatokkal, képmellékletekkel ellátott, a nagyközönség számára is hozzáférhető reprezentatív kiadás megjelentetését magyarul, németül és angolul. Ezt a feladatot Fabiny Tibor (1924–2007) egyháztörténész vállalta magára.⁵ A Luther-testamentum facsimiléje mellett említést érdemlő vállalkozás volt Fabiny német és angol nyelvű magyar evangélikus egyháztörténete, mely a szoborállításához hasonlóan az LVSZ-nagygyűlésnek köszönhette megszületését.⁶ Az 1983-as emlékévkben szerencsés körülménynek bizonyult Fabiny reformációtörténeti ér-

¹ Világosság, 49 (1984) 1. szám a következő szerzőkkel: Barta János, Bitskey István, Fabiny Tibor, Kocsis Elemér, Kónya István, Lukács József, Poór József, Pröhle Károly, Tarnóc Márton. Pröhle Károly előadása, A Luther-kép a múltban és a jelenben, két év múlva újra megjelent: Lelkipásztor 61 (1986), 518–530.

² Richard Friedenthal: Luther élete és kora. Ford. Terényi István. 3. kiad. Budapest, Gondolat, 1983, 658 o.

³ Fabiny, Tibor: Martin Luthers handschriftliche Testamentsurkunde in Ungarn: In: Luther und Luthertum in Osteuropa: Selbstdarstellungen aus der Diaspora und Beiträge zur theologischen Diskussion / szerk. Gerhard Bassarak; Günther Wirth. Berlin: EVA, 1983. 292–302; Vető, Béla: Martin Luthers Testament in Ungarn. JMLB 31 (1984), 161–166.

⁴ WA.B 9,571–574, Nr. 3699.

⁵ Fabiny Tibor: Luther Márton végrendelete. Budapest, Corvina, 1982. 63 o.: 38 ill.; uő: Martin Luthers letzter Wille: das Testament des Reformators und seine Geschichte. Budapest: Corvina; Berlin: Union; Bielefeld: Luther, 1983. 73 o.: 38 ill.; uő: Martin Luther's Last Will and Testament: a Facsimile of the Original Document with an Account of Its Origins Composition and Subsequent History. Budapest: Corvina; Dublin: Ussher, 1982. 51 o.: 24 tab.: ill.

⁶ Fabiny, Tibor: Bewährte Hoffnung: die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderten. Erlangen: Martin Luther Verlag, 1984. 106 o.: ill.; 2. kiad. uo. 1997. uő: Hope Preserved: the Past and Present of Hungarian Lutheranism. Budapest: MEE Sajtóosztálya, 1984. 119 o.: ill.

deklődése: többször is alkalma nyílt bemutatni Luthernek a történelmi Magyarországhoz fűződő kapcsolatait.⁷

2. Az igényes szépirodalmi sorozatairól és bibliofil kiadványairól híres budapesti Helikon kiadó Luther asztali beszélgetéseiből nyújtott válogatást Márton László költő rendkívül invenciózus és stiláris bravúrokkal bővelkedő, jól jegyzetelt fordításában. A kiadvány Johann Aurifaber 1566-os összeállításán alapult (ennek sorszámozását is átvette), de a fordító és a lektor a weimari kritikai kiadás textusait vette figyelembe. A munka korrektül jelzi a szükséges szerkesztői rövidítéseket és kiegészítéseket, de nem is elsősorban filológiai érdemei, hanem szépirodalmi kvalitásai miatt vált az akkori könyvpiac egyik bestsellerévé.⁸

A Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) Sajtóosztálya az 1983-as jubileumi évet a *Luther Márton négy hitvallása* c. kötetel ünnepelte, mely *A keresztény ember szabadságát*, a *Kis és Nagy kátét*, továbbá a *Schmalkaldeni Cikkeket* tartalmazta Pröhle Károly (1911–2005) új fordításában és bevezetésével.⁹ Ezek a szövegek természetesen először nem itt szólaltak meg magyarul, mindegyik szerepelt a Masznyik Endre (1857–1927) szerkesztette hatkötetes magyar Luther-kiadásban,¹⁰ s a *Konkordia Könyvbe* is bekerült három hitvallás már korábban is lelt magyar fordítóra, kiadóra, elsőnek és legtöbbször természetesen a *Kis káté*. A Pröhle-kiadvány abban bizonyult iránymutatónak, hogy bebizonyította: a szükség-szerű nyelvi elavuláson túl is van létjogosultsága már széles körben közismert Luther-szövegek újrafordításának és újraértelmezésének, és arra hozott példát, hogy milyen váratlan olvasói érdeklődést, teológiai hatást válthatnak ki ezek a parókiák polcain régóta porosodó iratok.

Jóllehet az akkor már évtizedek óta teológusprofesszor Pröhle felkészültségéhez és a WA lapszámozását is jelző, magyarázó jegyzetekkel kísért fordítások filológiai igényességéhez nem fért kétség, szakmai vitát váltott ki a kiadvány azon vonása, hogy Pröhle fordításait sűrűn elhelyezett (oldalanként két-három), erősen értelmező jellegű, a hagyományos margináliák szellemében megfogalmazott közbevetett címmel tagolta (a könyv tartalomjegyzéke egyedül 13 oldalt tesz ki!). Ez a tipográfiai megoldás természetesen megkönnyítette az olvasó számára a tájékozódást, sőt a befogadást is, az értelmezést viszont a fordító teológiájának szellemében jelentősen determinálta. Pröhle ugyan bevezetőiben korrekt módon jelezte, mikor

⁷ Fabiny, Tibor: Luthers Beziehungen zu Ungarn und Siebenbürgen. In: *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546: Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*. Szerk. Helmar Junghans. 1–2. Berlin: EVA; Göttingen: V&R, 1983, 641–646. 954–956.; uő: *Luthers Wirkungen in Südosteuropa*. JMLB 30 (1983), 94–106.

⁸ *Martin Luther: Asztali beszélgetések*. Vál., ford. és jegyz. Márton László. Budapest: Helikon, 1983. 238 o.

⁹ *Luther Márton négy hitvallása*. Ford. és bev. Pröhle Károly. Budapest: MEE Sajtóosztálya, 1983. 323 o. 2. kiad. uo. 1996.

¹⁰ *D. Luther Márton Művei*. Szerk. Masznyik Endre. 1–6. Budapest – Pozsony: Wigand, 1904–1917.

tartoznak az alcímek, és mikor nem az eredeti szöveghez (26., 76., 116., 270. old.), a kiemelt szedésű feliratok hatása alól mégis nehéz volt az olvasónak kivonnia magát.

A négy fordítás közül az elsőnek, *A keresztyén ember szabadságának* különös jelentőséget ad, hogy Pröhlle nem az elsődleges német szövegből indult ki,¹¹ ahogy azt Masznyik Endre a század elején – egyébként jogosan – tette, hanem Luthernek attól több helyütt eltérő, önálló latin nyelvű megfogalmazásából, mely nemcsak stiláris, hanem teológiai újdonságokkal is szolgált. Egyetlen példa: Masznyik Endre még modern értelmében vette, így teológiailag félreértette ('kegyes'-nek értelmezte) a lutheri *frommot*,¹² Pröhllet viszont a latin *iustus* ('igaz') nehézségek nélkül vezette a helyes fordításra.

3. 1983-ban három Lutherrel kapcsolatos kiállítás volt megtekinthető Budapesten. Az NDK-centrumban,¹³ az Evangélikus Országos Múzeum (EOM) 1979-ben nyílt állandó kiállítása: *Evangélikusság a magyar kultúrában*¹⁴ és a Szépművészeti Múzeum vállalkozása, a *Luther Márton emlékezete: a lutheri reformáció emlékei Magyarországon a XVI–XVII. századból*.¹⁵ Az utóbbi kiállítás gerincét eredeti Luther-nyomtatványok, továbbá más reformáció-korabeli röpiratok és metszetek, valamint a magyarországi reformátorok régi magyar nyomtatványai és sajátkezű levelei képezték tíz tematikus egységbe elrendezve a hazai kutatásra hagyományo-

¹¹ Vö. Wilhelm Maurer: Von der Freiheit eines Christenmenschen. Zwei Untersuchungen zu Luthers Reformationsschriften 1520/21. Göttingen: V&R, 1949, 64–78; Birgit Stolt: Studien zu Luthers Freiheitstraktat mit besonderer Rücksicht auf das Verhältnis der lateinischen und der deutschen Fassung zu einander und die Stilmittel der Rethorik. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1969 (Stockholmer germanistische Forschungen; 6); Reinhold Rieger: Von der Freiheit eines Christenmenschen. De libertate christiana. Tübingen: Mohr (Siebeck), 2007. X, 373 o. (Kommentare zu Schriften Luthers; 1).

¹² Vö. Hugo Moser: 'Fromm' bei Luther und Melanchthon. Ein Beitrag zur Wortgeschichte in der Reformationszeit. Zeitschrift für deutsche Philologie 86 (1967), 161–182; Ernst Erhard Müller: Das mittelalterliche und das reformatorische 'Fromm'. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Tübingen) 95 (1973), 333–357; Heide Wunder: „iustitia, Teutonice fromkeyt”. Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts. In: Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Szerk. Bernd Moeller. Gütersloh: GVH, 1998. 307–332. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte; 199).

¹³ Luther Márton kiállítás, 1983: katalógus, Budapest: NDK Kulturális és Tájékoztató Központ, 1983. 15 o.: ill.

¹⁴ Fabiny Tibor: *Evangélikusság a magyar kultúrában: Vezető az állandó kiállításához = Luthertum in der ungarischen Kultur: Führer durch die Dauerausstellung = Lutheranism in Hungarian culture: Guide to the permanent exhibition = Evanjelictvo v madarskej kultúre: Sprievodca k stálej vistave*, Budapest: Evangélikus Országos Múzeum, [1980]. 63 o.: 48 ill. 2. jav. kiad. uo. 1997; uő: *Luterilaisuus Unkarin kultuurissa: pysyvän näyttely esite*, Budapest: Evangélikus Országos Múzeum, 1979. 42 p.: 48 ill. 2. kiad. uo. 1981.

¹⁵ *Luther Márton emlékezete: a lutheri reformáció emlékei Magyarországon a XVI–XVII. századból = Kiállítás a reformátor születésének 500. évfordulójára / Katalógus: Fabiny Tibor; Papp Ivánné; Péter Márta*. Budapest: Szépművészeti Múzeum, 1983. 49 o.

san jellemző recepciótörténeti megközelítés szellemében. Jóllehet mindegyik kiállításához jelent meg vezető, az EOM-éhoz ráadásul öt nyelven is (magyarul, németül, angolul, szlovákul és finnül), tudományos igényű, teljességre törekvő katalógus egyedül a Szépművészeti Múzeum kiállításához készült Fabiny Tibor, Papp Ivánné (1922–1989) könyvtáros és Péter Márta (1940–1991) művészettörténész közreműködésével (ugyanők rendezték korábban az EOM kiállítását is). Ugyan ez igénytelen nyomdatechnikával (offset eljárással) és fotók nélkül (csupán egyetlen címlap-illusztrációval) készült, mégis 584 db, az ország 30 gyűjteményét reprezentáló kiállítási tárgy szakszerű, pontos leírását tartalmazta, így méltán épült be a magyar nyelvű reformáció történeti szakirodalomba. Bár a 90-es évektől kezdve több Lutherrel is kapcsolatos vándorkiállítás eljutott Budapestre, mint 1999-ben a *Levelek Európának*,¹⁶ 2006-ban a Luther Márton, a reformátor”,¹⁷ valamint a *Luthertől a Bauhausig*¹⁸ (ezekhez hasonló Budapestről induló nemzetközi vándorkiállítások voltak a *Kék vér, fekete tinta*¹⁹ és a *Habsburg Mária, Mohács özvegye*²⁰), a Szépművészeti Múzeumban szerzett benyomások több mint két évtizedre határozták meg a múzeumlátogatók Luther-képét.

4. Az 1983-ban Magyarországon működő Luther Emlékbizottság a már említett kiadványokon és eseményeken túl tudományos üléseket és pályázatokat is koordinált, ezek közül a legjelentősebb a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) kongresszusi termében főleg történészek és irodalomtörténészek részvételével 1983. december 15-én megrendezett felolvasóülés volt. Az itt elhangzott előadásokból, valamint az írásban beérkezett pályamunkákból válogatta és szerkesztette az emlékbizottság titkára, Fabiny Tibor a Luther-év tudományos hozadékát kiválóan képviselő, 1984-ben megjelent tanulmánykötetet.²¹ Túlzás nélkül mondható, hogy

¹⁶ Philipp Melanchthon – Briefe für Europa: internationale Wanderausstellung zum 500. Geburtstag Philipp Melanchthons – Levelek Európának: Nemzetközi vándorkiállítás Melanchthon Fülöp születésének 500. évfordulója alkalmából / kiad. Melanchthonhaus Bretten; szöveg: Stefan Rhein; Szentpétery Péter; Keveházi Katalin. Budapest: MEE Sajtóosztálya, [1999]. VIII, 74 o.: ill.

¹⁷ Martin Treu: Luther Márton, a reformátor. Kiállításvezető / ford. Gáncs Márta; Szentpétery Marianne. Budapest: Luther, 2006. 76 o.: ill.

¹⁸ Nemzeti kincsek Németországból: Luthertől a Bauhausig; a Magyar Nemzeti Galéria és a Konferenz Nationaler Kultureinrichtungen kiállítása [2006. július 25. – október 15.] / szerk. Bereczky Lóránd; Jutta Penndorf; Hartmut Dorgerloh. [Budapest]: Magyar Nemzeti Galéria, 2006. 143 o.: ill. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai; 2006/3)

¹⁹ Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700: nemzetközi vándorkiállítás Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005 ősz – 2007 ősz / szerk. és bev. Monok István. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2005. 179 o.: ill.

²⁰ Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. / szerk. Réthelyi Orsolya et alii. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005. 295 p.: ill. = Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521-1531. / szerk. Réthelyi Orsolya et alii. Budapest: Budapest History Museum, 2005. 308 o.: ill.

²¹ Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára / szerk. Fabiny Tibor. Budapest: MEE Sajtóosztálya, 1984. 357 o. A szerzők: Bencze Imre, Botta István, Donáth László, Dömötör Ákos, P. Eőry Vilma, Fabiny Tibor, Ferenczi Ilona, Hervay Ferenc, Jakócs

ez a kiadvány (ill. az ebben reprezentált rendezvénysorozat) új korszakot nyitott a magyar reformációtörténeti kutatásokban. A politikailag nyilvánvalóan jól magyarázható (az ideologikus megközelítések háttérbe szorulásának köszönhető) fordulat röviden úgy jellemezhető, hogy az addig intézményesen elszigetelt egyházi és világi műhelyek – pl. az MTA Irodalomtudományi Intézetének (ahol az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Magyar Könyvszemle* folyóiratok és a *Humanizmus és Reformáció* sorozat szerkesztése folyt), az Országos Széchényi Könyvtár *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-szerkesztőségének, a szegedi egyetem Adattárának (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*) a munkatársai – végre nyilvánosan is találkozhattak és megoszthatták egymással eredményeiket (pl. a nemzeti bibliográfia, a peregrinációkutatás területén). Az ilyen kapcsolatok korábban kivételesek, esetlegesek voltak, és mellőzték a nagy publicitást. A min-taszerűen interdiszciplináris kötetben megfelelő arányban szerepelnek teológiai és történeti kérdések, megszólalnak himnológiai, tudománytörténeti, néprajzi és irodalmi aspektusok. Megéri a témákat röviden felsorolni: Luther és az Ószövetség; úrvacsoravita, Antikrisztus-felfogás, ellenállási jog, kegyességi gyakorlat, istentiszteleti rend, kolostorpusztulás, egyetemjárás, iskolaszervezés a magyarországi reformációban; Luther és a reformátorok: Ján Husz, Heinrich Bullinger, Conrad Cordatus, Dávid Ferenc, Philipp Melanchthon; Luther és Werbőczy István, Luther és Lev Tolsztoj; Luther hatása a tudományszemléletre, az orvostudományra, a zsolttáirodalomra és a hazai folklórra.

Az említett fordulatot jól példázza egyik szerző pályája: Péter Katalin történésznek ebben a tanulmánykötetben jelent meg legelső reformációtörténeti cikke, nem sokkal később, 1985-ben egy hosszabb, máig idézett és vitatott reformációelméleti eszme-futtatása, ma pedig a magyar reformációkutatás iskolateremtő emblematikus figurájának számít.²²

Dániel, Keveházi Katalin, Péter Katalin, Ritoókné Szalay Ágnes, Szabó András, Szász János, Székely György, Szelestei N. László, Szigeti Jenő, Varjas Béla, Vida Mária, Zsigmondy Árpádné Kozma Éva-mária, Zsindely Endre. Sajnos hiányzik ebből a válogatásból Pröhle Károly dec. 15-i nyitóelőadása: Luther teológiája és hatása, mely csak két évvel később jelent meg: *Lelkipásztor* 61 (1986), 199–212.

²² Péter Katalin: Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után. In: *Tanulmányok* [mint 21. j.], 66–71.; uő: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. *Századok* 119 (1985), 1006–1028.; uő: *Die Reformation in Ungarn*. In: *European Intellectual Trends and Hungary* / szerk. Glatz Ferenc. Budapest: Inst. of Hist. of the Hung. Acad. of Sciences, 1990, 39–52. (*Etudes Historiques Hongroises*; 4); uő: *Tolerance and intolerance in sixteenth-century Hungary*. In: *Tolerance and intolerance in the European Reformation* / szerk. Ole Grell; Bob Scribner. Cambridge: Cambridge University, 1996, 249–261.; uő: *A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után*. In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban* / szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba – Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar; Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 9–25. (*Sentire cum ecclesia*; 1); uő: *The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation*. In: *Frontiers of Faith. Religious*

Az 1989-es politikai nyitás a Luther-recepcióban is azonnal és látványosan mutatta hatását. Vége lett az – egyházi és állami – intézményekben monopolizált, kizárólag évfordulókhöz kötődő, ideológiailag kontrollált Luther-foglalkozásoknak. Takács János evangélikus lelkész, aki már 1937-ben – sajnos rövid életű – füzet-sorozatot indított útjára saját Luther-fordításainak a közzétételére,²³ 1989-ben a régi kiadványok utánnyomásán túl²⁴ magánkiadásban jelentette meg Luther *Magnificat*-magyarázatának²⁵ a fordítását is.

Az 1988 végén az egyházi élet reformjára alakult lutheránus egyesület, az Ordass Lajos Baráti Kör két fontos reprinttel járult hozzá a magyar nyelvű Luther-olvasmányok kínálatához, Virág Jenő (1905–1981) eredetileg 1937-ben összeállított, főleg asztali beszélgetésekből válogatott kiváló Luther-önéletrajzi dokumentumgyűjteményének új kiadásával²⁶ és ugyanezen szerző először 1942-ben megjelent fordításával: *Tizennégy vigasztaló kép*.²⁷ Ez az első négy kiadvány már kijelölte a hazai Luther-reneszánsz fontos vonásait: 1. íróasztalfiókok és régi könyvespolcok kincseinek terjesztése; 2. elsősorban nem a polemikus vagy dogmatikai, hanem az építő, bibliamagyarázó írások megjelentetése.²⁸ Az utóbbi szempont azért is volt fontos, mert a mérvadó (mára könyvészeti ritkasággá vált) Masznyik-féle magyar Luther kiadás annak idején főleg Róma-kritikus, kultúrprotestáns, felekezetszervező koncepción alapult.

1991-ben alakult meg Budapesten a Magyarországi Luther Szövetség többek között ismeretterjesztő és tudományos kiadványok közzétételének, előadásorozatok, konferenciák és Luther-olvasótáborok szervezésének a céljával az 1884-ben létrejött Luther Társaság és az 1920-ban alakult Luther Szövetség jogutódjaként.

Annak, aki a Magyarországi Luther Szövetség kiadói bizottságának 1992-ben keletkezett feljegyzéseit olvasta, a kétkedés vagy a lelkesedés között kellett választania. Az ott felvázolt nagyszabású program lelkesítő volt annyiban, hogy régóta hiányzó művek igényes kiadását tervezte, az olyan kihívásoktól sem visszariadva,

---

Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750 / szerk. Andor Eszter; Tóth István György. Budapest: Central European University. 2001, 9–19.

²³ Csak a 95 tétel és A jó cselekedetekről c. irat jelent meg.

²⁴ Luther Márton: A jó cselekedetekről / ford. Takács János. 2. kiad. Hódmezővásárhely: [magánkiadás], 1992. 95 o.

²⁵ Dr. Luther Márton: Magnificat, Mária éneke / ford. Takács János. Szeged: [magánkiadás], 1989. 59 o.

²⁶ Virág Jenő: Dr. Luther Márton önmagáról. 2. kiad. 1942; 3. kiad. Budapest: Ordass Lajos Baráti Kör, 1991. 190 o.; legutóbb: 7. kiad. uo. 2006. E-book: <http://mek.oszk.hu/02500/02567/>.

²⁷ Dr. Luther Márton: Tizennégy vigasztaló kép / bev. és ford. Virág Jenő. 2. kiad. Budapest: Ordass Lajos Baráti Kör, 1994. 97 o.: ill.

²⁸ Vö. Csepregi Zoltán: Luther-reneszánsz a bibliakutatásban: 80 éve született Muntag Andor professor. Lelkipásztor 78 (2003), 257–258.

mint a *De servo arbitrio* magyarítása, súlyos kérdéseket vetett viszont föl, hogy rendelkezik-e a Magyarországi Luther Szövetség a program megvalósításához szükséges szellemi és anyagi feltételekkel, ill. számíthat-e olvasói érdeklődésre és intézményes támogatásra. Ezért is volt kezdettől fogva értékelendő az a józanság, hogy a Magyarországi Luther Szövetség nem egy új „Luther összes” megjelentetésén fáradozott, hanem egy füzet- és könyvsorozatot (1. Magyar Luther Füzetek, 2. Magyar Luther Könyvek) indított útjára, így nem kellett attól félni, hogy a hegyek egeret szülnek, azaz a túl nagyra szabott keretek hevenyészve készített, sebteben lektorált fordításokkal, dolgozatokkal telnek meg. Mindkét – ifj. Fabiny Tibor szerkesztette – sorozat nyitott volt mind Luther-fordítások, mind Luther-tárgyú írások számára, az előbbiek – műfajukat szembeötlően jelezve – bordó, az utóbbiak sárga borító alatt jelentek meg. Másfél évtized távlatából megalapozott áttekintést és értékelést lehet nyújtani erről a lendületesen indult, majd kifáradni látszott két sorozatról mint a Magyarországi Luther Szövetség tevékenységének nem egyedüli, de leglátványosabb, s talán legmaradandóbb eredményéről.

1. A Magyar Luther Füzetek 9 száma közül 7 bordó, azaz Luther-szöveget közlő, és 2 sárga, azaz Lutherről szóló. A látvány kissé becsap, hisz a 9. (bordó) füzet mégis William Tyndale, „az angol Luther” *A Szentíráshoz vezető ösvény / A Pathway into the Holy Scripture* (1531) valóban Luthertől inspirált és Luthert visszhangzó szövegét hozza angol–magyar kétnyelvű kiadásban.²⁹

Kezdjük a sárgákkal: az 1. (sárga) füzet a Magyarországi Luther Szövetség első két évének dokumentumait és az egyesület első ülésein elhangzott, Luther-olvasmányokból fogant előadásokat tartalmazza. A másik sárga füzet a 7. sorszámot viseli, ez Bitskey István irodalomtörténész elsőként 1983-ban megjelent ismeretterjesztő TIT-brosúrájának 1998-as utánnomása.³⁰

A bordó borító alatt kiadott hat Luther-füzet gyorsmérlege igen kedvező: négy tartalmaz (egészében vagy részben) új, az 1990-es években készült fordításokat (2. *Nyílt levél a fordításról*; 3. *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének*; 5. *Mi az evangélium? A keresztények és Mózes*; 6. *Hogyan szemléljük Krisztus szenvedését?*; 8. *Heidelbergi disputáció*), s egyben találunk fiókból előbukkant, majd fél-évszázada publikálatlan szövegeket (4. *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora: Három sermo a szentségekről*). Csupán egy utánnomás fordul elő (6. *Így imádkozzál!*), az eredetileg 1944-ben megjelent füzet alapján.³¹

²⁹ William Tyndale: *A Szentíráshoz vezető ösvény. A pathway into the Holy Scripture* (1531) / ford. Ecsedy Ágnes; bev. ifj. Fabiny Tibor. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2005. 85 o. (Magyar Luther Füzetek; 9).

³⁰ Újrakezdés: Dokumentumok a Magyarországi Luther Szövetség életéből 1991–1993. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1993. 74 o.: ill. (Magyar Luther Füzetek; 1); Bitskey István: *Hítvita és hitújítás Luther életművében*. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1998. 50 o. (Magyar Luther Füzetek; 7).

³¹ Luther Márton: *Nyílt levél a fordításról 1530* / ford. Gesztes Olympia; Szita Szilvia. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1993. 20 o. (Magyar Luther Füzetek; 2); Luther, Márton: *Nyolc*

A fordítók között akadtak idősebbek és fiatalabbak, míg az előbbiek a tapasztalatot szavatolták, az utóbbiak jelenléte a munka folyamatosságával biztatott. A füzetek más-más stílust, fordítói elvet, érdeklődést és tudományos háttérrel képviselnek (teológiai, filológiai), de mind olvasmányosak, egyben gondosan szerkesztettek, informatív előszókkal ellátottak. A fenti tartalmi ismertető már jelzi, hogy különös hangsúllyal jelenik meg az „ifjú” Luther és a híveit oktató prédikátor, a népszerű bibliamagyarázó ebben az összeállításban. Jóllehet a füzet sorozat műfaja általában a szélesebb olvasóközönséget célozza meg, a *Heidelbergi disputáció* gazdagon jegyzetelt közlése, vagy az Invocavit-prédikációk összetett szöveghagyományára is reflektáló 3. füzet egyértelműen túlmutat ezen a befogadó közegen.

2. A hasonló szerkesztői elképzeléseket követő, ám terjedelmesebb szövegeknek szánt Magyar Luther Könyvekről alkotható kép már nem rajzolható meg ilyen egyszerűen és ilyen kedvezően. Summa: erős kezdés, tűrhető folytatás, csalódást keltő befejezés. Önmagában a sárga borítók túlsúlya nem lehetne probléma, inkább a reprintek tömege kedvetleníti el a kritikust.

Ha ismét a színek szerinti csoportosítást választjuk, a nemzetközi Luther-kutatásban is közismert Vajta Vilmos (1918–1998) monográfiájával indult a sorozat 1993-ban, az eredetileg a Lutherjahrbuchban megjelent tanulmány³² jelentősen átdolgozott és kibővített magyar változatát nyújtva.³³ Vajta műve a magyar nyelvű teológiai irodalomban régi hiányt pótol, és megérdemelt olvasói érdeklődéssel találkozott. A sárga fedél alatt 1996-ban két reprint következett Wiczián Dezső (1901–1961)³⁴ és Sólyom Jenő (1904–1976)³⁵ egykori (1930, 1933) egyháztörténeti disszertációi, az utóbbi máig forgatott és idézett munka, így utánnyomása nagy szolgálatot tett, az előbbi már inkább meghaladottá vált, de ismeretterjesztő vagy oktatási célra még használható maradt.

---

böjti prédikáció Wittenberg népének 1522. márc. 9–16. / ford. Szabik Zsófia; bev. Csepregi András; Vajda Károly. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1994. 38 o. (Magyar Luther Füzetek; 3); Luther Márton: Bűnbánat, keresztség, úrvacsora: Három sermo a szentségekről, 1519 / ford. Gáncs Aladár; Kozma Éva Mária; Muntag Andor. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1994. 44 o. (Magyar Luther Füzetek; 4); Luther, Márton: Mi az evangélium? A keresztyének és Mózes / ford. Csepregi Zoltán. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1995. 26 o. (Magyar Luther Füzetek; 5); Luther, Márton: Hogyan szemléljük Krisztus szenvedését? Így imádkozzál! / ford. Véghelyi Antal; Balikó Zoltán. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1997. 46 o. (Magyar Luther Füzetek; 6); Luther, Márton: Heidelbergi Disputáció / ford., bev. és jegyz. Nagybocksai Vilmos. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1999. 59 o. (Magyar Luther Füzetek; 8).

³² Vajta, Vilmos: Die Kirche als geistlich-sakramentale Communio mit Christus und seinen Heiligen in der Theologie Luthers. Lutherjahrbuch 51 (1984), 10–62.

³³ Vajta Vilmos: Communio: Krisztus és a szentek közössége Luther teológiájában. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1993. 100 o. (Magyar Luther Könyvek; 1).

³⁴ Wiczián Dezső: Luther mint professzor. Reprint 1930. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1996. 111 o. (Magyar Luther Könyvek; 3).

³⁵ Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Reprint 1933. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1996. 194 o. (Magyar Luther Könyvek; 4).

1997-ben jutott el a sorozat – ítéletem szerint – a csúcspontjára Gerhard Ebeling (1912–2001) klasszikus bevezetésének a kiadásával Szita Szilvia rendkívül igényes magyar fordításában.³⁶ A magyar változat igyekezett az összes Luther-idézetet visszakeresni a rendelkezésre álló magyar fordításokban, hogy ezzel további önálló búvárkodásra sarkallja a magyar olvasót. 2000-ben következett egy ugyancsak elterjedt bevezetés, Eric W. Gritsch kézikönyvének a fordítása,³⁷ majd ugyanabban az évben ismét egy régi klasszikus, Walther von Loewenich (1903–1992) *Theologia crucisa*.³⁸ A sorozatban nem azért érzékelek hanyatlást, mintha akár ez utóbbi szerzővel vagy művel szemben ellenérzéseim lennének, csupán azt regisztrálom, hogy mind a magyar fordítás apparátusának, mind a kiadvány tipográfiájának színvonala elmarad a korábbiakétól. A megjelentetés azért sem tudott átütően, az újdonság erejével hatni, mert a Loewenich-monográfia már évtizedek óta Muntag Andor (1923–2000) és Gáncs Aladár gépiratos fordításában terjedt parókiáról parókiára, s ha az új kiadás sok helyen pontosabban, teljesebben tolmácsolta is az eredetit, annak kopernikuszi fordulatot hordozó üzenetét sok olvasó mégis a régi szamizdatolvasmányhoz asszociálta. Annyi hozadéka mégis volt a Loewenich-féle gondolatok felfrissítésének, hogy egy teológiai pályázatot ihletett, ennek díjnyertes pályaművei kerültek 2002-ben a sorozat 9. kötetébe.³⁹ Az utolsó sárga kötet Gerhard O. Forde (1927–2005) Heidelbergi disputáció-interpretációjának magyarítása, mely sajnos semmilyen vonatkozásban nem üti meg a korábbi kiadványok szintjét.⁴⁰

A Luther-szövegeket rejtő bordó fedelek felé fordulva találunk a sorozat meszsze legértékesebb darabjára, Luther bibliai előszóinak (Heinrich Bornkamm [1901–1977] 1967-es összeállítását követő) fordítására.⁴¹ A fordító, Szita Szilvia bevalottan Márton László 1983-as asztali beszélgetéseit tekintette mintának és maga elé kitűzött stíluselménynek, így nemcsak egy olvasmányos és szépirodalmi igényű szöveget sikerült létrehoznia, hanem egy olyan (kissé archaizáló, jóízűen mesélő) nyelven szóló olvasóihoz, melyet azok már Luther magyar nyelveként ismer-

³⁶ Gerhard Ebeling: Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába / ford. Szita Szilvia. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1997. 210 o. (Magyar Luther Könyvek; 6).

³⁷ Eric W. Gritsch: Lutheránizmus. Bevezetés az evangélikusság történetébe és tanításába / ford. Böröcz Enikő. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2000. 172 o.: ill. (Magyar Luther Könyvek; 7).

³⁸ Walther von Loewenich: Theologia crucis. A kereszt teológiája Luthernél / bev. Véghegyi Antal; ford. Máty Katalin. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2000. 162 o. (Magyar Luther Könyvek; 8).

³⁹ Percze Sándor – Szakács Tamás – Tubán József: A kereszt teológiája és a lelkigondozó szolgálata. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2002. 142 o. (Magyar Luther Könyvek; 9).

⁴⁰ Gerhard O. Forde: Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról / ford. ifj. Fabiny Tibor; Tóth Sára. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2005. 125 o. (Magyar Luther Könyvek; 10).

⁴¹ Luther Márton: Előszók a Szentírás könyveihez / ford. Szita Szilvia. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1995. 170 o. (Magyar Luther Könyvek; 2).

tek meg. A biblikus Luther bemutatása szempontjából ugyancsak jó választás volt 1996-ban a következő bordó könyv tárgya, a Négy vigasztaló zsoltár Mária magyar királynéhez.⁴² Mondanom sem kell, hogy ez a mű, jóllehet addig magyar fordítása még nem jelent meg, milyen fontos a hazai Luther-recepció szempontjából. A Luther-szöveget két bevezető is, egy teológiai és egy történeti, megpróbálja elhelyezni, értékelni a mai magyar olvasó szempontjából,⁴³ ennek ellenére a megnyugtató tudaton kívül, hogy végre magyarul olvasható, a szöveg nem váltott ki jelentős hatást. A Mária királynéhez (1505–1558) intézett korábban is közismert lutheri ajánlason kívül („az a jó hír érkezett hozzám, hogy királyi felséged az evangéliumhoz vonzódik”), úgy tűnik, nemigen olvastak, idéztek eddig más passzust belőle. Az utolsó bordó kötet, a tíz évvel korábban megjelent *De servo arbitrio* második javított kiadása⁴⁴ egyrészt ismét az utánnnyomások sorába tartozik, másrészt továbbvezet minket következő témánkhoz.

3. Annyi kéziratban maradt próbálkozás után 1996-ban végre ugyanis megjelent a *De servo arbitrio* magyar fordítása.⁴⁵ Annak idején ez a fontos irat sajnálatosan kimaradt Masznyik Endre hatkötetes kiadásából. A fordítóknak hála az olvasó gördülékeny, választékos magyarságú szöveget vehet kezébe, mely megőrzött valamit az eredeti sodró lendületéből, érvelésének szenvedélyességéből. A Luthernél folyamatosan áradó szöveget a fordítók a Bruno Jordahntól⁴⁶ származó 21 fejezet-címmel tagolták, s ezeket még az adott fejezetből vett Luther-mottókkal is kiegészítették. Mindez persze megkönnyíti a tájékozódást és az olvasást (akárcsak a bibliai és az Erasmus-idézetek kiemelése, vagy az EA és a WA oldalszámozásának jelzése), önkényességével ugyanakkor jogos kritikát is hív elő, ezt az ősrégi, szinte a filológiával egyidős hermeneutikai problémát már az 1983-as Pröhle-fordítás kapcsán érintettük. A *De servo arbitrio* esetében azonban amellet a korszakalkotó tény mellett, hogy a mű végre, először magyarul is kézbe vehető, eltörpül a tagolás és mottóválasztás jelentősége vagy kérdéses volta. A fordítók ugyanakkor mint elsődleges értelmezők szerintem jogosan alkalmaznak tipográfiai eszközöket szellemi tulajdonuknak tekinthető olvasatuk érvényre juttatására.

A bibliai idézetek helyét sajnos csak ott adja meg a magyar fordítás, ahol ezt Luther maga megjelöli (holott ezek a helyek bármelyik modern kiadásból könnyen

⁴² Luther Márton: Négy vigasztaló zsoltár Mária magyar királynéhez 1526 / ford. Böröcz Enikő. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 1996. 104 o. (Magyar Luther Könyvek; 5).

⁴³ Jutta Hausmann: Egyeseknek vigasz – másoknak szitok? Luther magyarázata a 109. zsoltárhoz; Böröcz Enikő: Luther Márton négy vigasztaló zsoltára Mária magyar királynéhez. In: Luther, Márton: Négy vigasztaló zsoltár [mint 42. j.], 5–13, 14–27.

⁴⁴ Luther Márton: A szolgálai akarat / bev. Reuss András; ford. Jakab-Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. 2. jav. kiad. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség, 2006. 270 o. (Magyar Luther Könyvek; 11).

⁴⁵ Luther [Martin]: A szolgálai akarat / ford. Jakab-Csizmazia Eszter; Weltler Ödön; Weltler Sándor. Sopron: Berzsényi Evang. Líceum, 1996. 269 o.

⁴⁶ Mü(3) Erg 1 (1954).

átemelhetők lettek volna). Még mostohább sorsot értek az antik költők, a tőlük (főleg Horatiustól és Vergiliustól) származó idézeteket a kiadvány szintén helymegjelölés nélkül, s az egyszerűen fölcsofható magyar műfordítások idézése helyett prózában hozza (ezeket a hiányosságokat a 2006-os második javított kiadás többnyire pótolja). A legtöbb kívánnivalót a magyarázó jegyzetek hagyták maguk után, a második kiadás szerkesztője ezeket – bölcs belátással – teljesen törölte.

Ha egyes korábbi kiadványokhoz hozzá is kellett fűznöm, szemlátomást visszhang nélkül maradtak, ennek az ítéletnek az ellenkezője áll a magyar *De servo arbitraria*, amit a második kiadás megjelenése önmagában is jelez. A 90-es évek Magyarországon divatba jött a Luther-olvasás, még külön Luther-olvasótáborokat is szerveztek, s ebben a divatban fontos szerep jutott a *De servo arbitrio* magyar szövegének. Természetesen a megjelentetés szerencsés időzítése is (az 1996-os Luther-féle és 1997-es Melanchthon-féle jubileumi években) is fontos tényező volt.

A friss Luther-olvasmányoknak köszönhető Luther-értelmezések legfontosabb fórumává a Magyarországi Luther Szövetség már említett kiadványain túl a *Keresztyén Igazság* c. kritikai szemle új folyama (leginkább Ittész Gábor [1932–2007] tanulmányaiban⁴⁷) és a *Lelkipásztor* c. lelkeszi szakfolyóirat vált, továbbá egy még a Luther-bibliográfia számára is sajnos észrevétlen maradt emlékkönyv, a *Tanítványok*.⁴⁸ Ha – eltekintve a külföldi cikkek fordításaitól, utánközlésektől, megemlékezésektől és recenzióktól – az akkor és ott született eredeti tanulmányokra koncentrálunk, akkor időben elsőként Reuss Andrásnak a lutheri hermeneutikát feldolgozó cikke tűnik szembe: *A Szentírás közepe*.⁴⁹ A lutheri hermeneutika tartósan az érdeklődés homlokterében maradt, nemcsak a külföldi szakirodalom fordításának terén,⁵⁰ hanem a hazai kutatásokban is.⁵¹ A *Tanítványok* c. kötet szerzői közül ketten is, Muntag Andor és Béres Tamás, Luther Jónás-magyarozatát vették kiindulópontnak,⁵² míg másik két szerző tanulmánya már a *De servo arbitrio*-értelmezések körébe esik.⁵³

⁴⁷ Ittész Gábor: A béke dimenziói. A lutheri két birodalomról szóló tanítás. *Keresztyén Igazság* (2000), Nr. 47, 5–11.; uő: Ordass Lajos és a lutheri két birodalomról szóló tanítás. *Keresztyén Igazság* (2001), Nr. 50, 3–7.; uő: A két birodalomról szóló lutheri tanítás gyökerei Werner Elert Paulus und Nero c. tanulmányában. *Keresztyén Igazság* (2007), Nr. 73, 30–39.

⁴⁸ *Tanítványok*: Tanítványai köszöntik a 85 éves Pröhle Károly professzort, aki – velünk együtt – maga is Tanítvány. / szerk. Fabiny Tamás. Budapest: Evangélikus Teológiai Akadémia, 1996. 280 o.: ill.

⁴⁹ Reuss András: A Szentírás közepe. *Lelkipásztor* 67 (1992), 398–401.

⁵⁰ Walter Mostert: Az „önmagát értelmező Szentírás”. *Luther hermeneutikájáról* / ford. Seben István. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1996. 44 o. (*Hermeneutikai Füzetek*; 9); Leif Erikson: A Biblia – a hit forrása és zsinórmértéke. *Lelkipásztor* 78 (2003), 130–135.

⁵¹ Fabiny Tibor, ifj.: A keresztény hermeneutika kérdései és története. 1. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998. 217–240.

⁵² Muntag Andor: Luther Jónása. In: *Tanítványok* [mint 48. j.], 61–68.; Béres Tamás: „Így játszik az értelem vaktehenet Istennel,„: A tapasztalat szerepe a keresztény életben. In: *Tanítványok* [mint 48. j.], 215–220.

⁵³ Véghelyi Antal: Luther istenképe a *De servo arbitrio* tükrében. In: *Tanítványok* [mint 48. j.],

A *De servo arbitrio*-receptió legfontosabb eredménye mégsem evangélikus intézmények olvasótáborában, lelkésztovábbképzéseiben vagy folyóirataiban született, hanem egy katolikus teológus, Rokay Zoltán íróasztalán, aki a Luther-mű hazai sikerén felbuzdulva Erasmusnak magyarul addig csak részleteiben ismert *Diatribéjét* fordította le, s adta közre egy monografikus tanulmány kíséretében.⁵⁴ Rokaynak Luther iránti érdeklődése szerencsére nemcsak átmenetinek bizonyult,⁵⁵ így személyében Magyarország végre egy avatott katolikus Luther-kutatóval büszkélkedhet, akinek a példája a katolikus teológushallgatók körében is hat, amint ezt Kék Emerencia doktori disszertációja bizonyítja.⁵⁶

4. Még messzebb visz az egyházi berkektől és a teológiától az a Luther-receptió, ami elsősorban a magyar irodalomtörténeti és a könyvtörténeti, másodsorban a történettudományi kutatásokban érhető tetten. A hazai irodalomtudományban a 16. századi reformáció irodalma hagyományosan nagy érdeklődéssel és felkészültséggel kutatott téma. A 20. század végére ez a terület új impulzusokat kapott a magyar erősségnek számító peregrinációkutatástól,⁵⁷ a török-problematikától,⁵⁸ a

---

177–185.; Weltler Sándor: Luther törvényértelmezése a *De servo arbitrio* című munkájában. In: Tanítványok [mint 48. j.], 169–176. Itt említendő a következők is: Weltler Sándor: Luther *De servo arbitrio*jának aktuális üzenete. *Lelkipásztor* 71 (1996), 87–91; Béres Tamás: Luther és Erasmus vitája Luther szolga akaratról szóló művében. *Credo* 3 (1997), 3/4, 38–43.; uő: Az arisztotelészi filozófia helye a lutheri teológiában. *Lelkipásztor* 78 (2003), 302–309.

⁵⁴ Rotterdami Erasmus: *A szabad döntésről* / bev. és ford. Rokay Zoltán. Budapest: Jel, 2004. 178 o.

⁵⁵ Rokay Zoltán: Heidegger *Sein und Zeit*-ja és Luther hatyúdája. In: „Akik az igazságra oktattak sokakat...”. Rózsa Huba emlékkönyv / szerk. Fodor György; Tarjányi Béla. Budapest: Szent István Társulat, 2005. 258–282.

⁵⁶ Kék Emerencia: *Luther erkölcsi tanítása*. Budapest: Jel, 2005. 153 o. (Erkölcsteológiai Könyvtár; 2).

⁵⁷ Szabó, András: Die soziale Struktur der Universitätsstudenten im Spiegel der ungarischen Studenten in Wittenberg. In: *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung* / szerk. August Buck. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. 41–48. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung; 13); Székely, György: Von der Wittenberger Peregrination zu den protestantischen Schul- und Hochschulgründungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Luther und Melanchthon im Bildungsdenken Mittel- und Osteuropa* / szerk. Reinhard Golz; Wolfgang Mayrhofer. Münster: Lit, 1996. 161–171. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung; 8); Iter Germanicum: Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert / szerk. Szabó András. Budapest: Kálvin, 1999. 243 o.; Ötvös, Péter: Aus Wittenberg Heimgekehrt: Möglichkeiten und Grenzen der Aktivität in der Heimat. In: *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance* / szerk. Wilhelm Kühlmann; Anton Schindling. Stuttgart: Steiner, 2004. 199–206. (Contubernium; 62).

⁵⁸ Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. 161 o. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta; II); uő: A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Budapest: METEM, 2006. 365 o. (METEM Könyvek; 54); Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen: Kossuth, 1995. 332 o. (Csokonai Universitas Könyvtár; 5); uő: *Arbor Haeresion: A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása* Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: *Egyház és művelődés*.

retrospektív bibliográfiától⁵⁹ és az olvasmányjegyzékek kiadásától.⁶⁰ Jellemző adat, hogy az 1990-ben megjelent Klaniczay-életrajzból⁶¹ 6 tanulmányt is referál a Luther-bibliográfia. Klaniczay Tibor (1923–1992) irodalomtörténész a régi magyar irodalom kutatásának, így a magyar reformációkutatásnak is iskolateremtő egyénisége, a máig élő *Humanizmus és Reformáció* c. monográfiásorozat alapítója és szerkesztője volt. A régi magyar irodalom kutatásának két, ma különösen virágzó területe a poétika/himnológia⁶² és az eszmetörténet/recepciótörténet.⁶³ Nem tévesztendő szem elől az a körülmény sem, hogy a 16. századi magyarországi Luther-recepció nagyjából Melanchthon közvetítésével történt, így az idevágó irodalmat sokszor Melanchthon neve alatt kell keresni.⁶⁴

Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből / szerk. G. Szabó Botond; Fekete Csaba; Bereczki Lajos. Debrecen: Református Nagykönyvtár, 2000. 53–81.; Szabó, András: Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation. In: Europa und die Türken in der Renaissance / szerk. Bodo Guthmüller; Wilhelm Kühlmann. Tübingen: Niemeyer, 2000. 275–281 (Frühe Neuzeit; 54); Varga, J. János: Europa und die „Vormauer des Christentums“: die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes. In: Europa und die Türken in der Renaissance / szerk. Bodo Guthmüller; Wilhelm Kühlmann. Tübingen: Niemeyer, 2000. 55–63.

⁵⁹ Ecsedy, Judit: Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Budapest: Borda, 1999. 244 o.: ill.; Régi magyarországi nyomtatványok / szerk. Borsa Gedeon et alii. 2. 1601–1635. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983. 855 o.: 36 tab. 3. 1636–1655. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000. 1117 o.: 80 tab.; Pavercsik Ilona: Evangélikus, református vagy protestáns? In: Fejezetek 17. századi nyomdászattunkból / szerk. P. Vásárhelyi Judit. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár; Osiris, 2001. 95–122. (Libri de libris).

⁶⁰ Lesestoffe in Westungarn / szerk. Grüll Tibor et alii. Bd. 1. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Szeged: Scriptum, 1994. XI, 578 S.; Bd. 2. Kőszeg (Güns), Ruszt (Rust), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Szeged: Scriptum, 1996. 312 o. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 18 I–II).

⁶¹ Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére / szerk. Keserű Bálint. Szeged: JATE, 1990. 468 o.: 19 tab. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 10).

⁶² Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Facsimile: Óvár, Kassa, Debrecen 1560–1561 / szerk. Borsa Gedeon; H. Hubert Gabriella. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983. [368] [80] o. (Bibliotheca Hungarica antiqua; 13); H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. Budapest: Universitas, 2004. 542 o. (Historia Litteraria; 17).

⁶³ Ács Pál: „Az idő ósága” Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest: Osiris, 2001. 337 o.; uő: „Elváltzott idők” Irányváltások a régi magyar irodalomban. Budapest: Balassi, 2006. 200 o. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok; 6); Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei / szerk. Jankovics József. Budapest: Balassi, 1998. 242 o. (Humanizmus és Reformáció; 25).

⁶⁴ Varga András: Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa. Szeged, JATE, 1983. 74 o. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae; 7); Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Szeged: JATE, 1986. 81 o. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae; 10); Ritoókné Szalay Ágnes: Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség. In: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest: Balassi, 2002. 161–174. (Humanizmus és Reformáció; 28); uő: Dévai Mátyás egy ismeretlen levele? Diakonia 6 (1984), Heft 1, 17–23.; uő: Miért Melanchthon? In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére / szerk. Balázs Mihály et alii. Szeged: JATE, 1997. 497–505. (Adattár XVI–XVIII.

Az idősebb generációból a politikai kényszerből irodalomtörténésszé vedlett evangélikus lelkész, Botta István (1918–1999) járult hozzá fontos eredményekkel a szélesebb értelemben vett reformációkutatáshoz (himnológia, nyomdatörténet, hatástörténet). Botta különös érdeklődéssel kutatta a wittenbergi és a helvét irányzat elkülönülésének történetét, s teológiailag árnyalt véleményt tudott formálni olyan vitatott, határhelyzetekben működő reformátorok nézeteiről, mint Dévai Mátyás, Huszár Gál vagy Sztárai Mihály.⁶⁵

A vizsgált korszakban először Szakály Ferenc (1942–1999), a török hódoltság problematikájára szakosodott történész kísérelt meg magyar reformációtörténeti szintézist teremteni (a hódoltsági reformáció kérdése Melanchthon és Flacius óta lankadatlanul izgatja ugyanis a témával foglalkozókat). Nem állt elő új koncepcióval, hanem Makkai László (1914–1989) és Klaniczay Tibor korábbi elméletét igyekezett saját adataival alátámasztani: tézise a mezővárosi polgárságot teszi meg a magyarországi reformáció bázisává és meghatározó, formáló erejévé.⁶⁶ Szakály vállalkozása élénk vitát és kritikát váltott ki, és egy 2001-ben rendezett irodalomtörténeti konferenciának is címet és témát adott.⁶⁷ Jóval karcsúbb (az esszé műfajába tartozó) kötettel állt elő 2004-ben Péter Katalin. Amellett, hogy számos elavult képzetet a lomtárba küld (mint pl. földesúri reformáció), az egyszerű emberek tudatos, megalapozott, többnyire külső kényszerektől mentes döntésére helyezi a hangsúlyt. Ez a döntés Magyarországon a 16. században ugyanúgy szólhatott a reformáció mellett, mint ellene.⁶⁸ E gondolatok pozitív visszhangját mutatja Péter Katalin 2007-ben megjelent *Festschrift-jének* hat cikke.⁶⁹

Józanul értékelve az evangélikus intézmények által szervezett és motivált kiadói tevékenységet, valamint olvasói érdeklődést, meg kell állapítani, hogy ezek – átmeneti sikerek és meghatározó eredmények dacára – az ezredfordulóra kifulladás,

---

századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 35); uő: Melanchthon Szophoklész-kollégiuma. *Lelkipásztor* 79 (2004), 259–263.; Fónyad, Pál: Die Melanchthonforschung in Ungarn im Lichte der Orthodoxie- und Pietismusforschung: Bemerkungen zur Forschungsgeschichte. In: Melanchthonbild und Melanchthonrezeption in der Lutherischen Orthodoxie und im Pietismus / szerk. Udo Sträter. Wittenberg: Lufft, 1999, 127–134. (Themata Leucoreana).

⁶⁵ Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora 1512?–1575. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991. 498 o. (Humanizmus és Reformáció; 18); uő: Dévai Mátyás, a magyar Luther: Dévai helvét irányba hajlásának problémája. Budapest: Ordass Lajos Baráti Kör, 1990. 78 o. Botta Sztárai-adatait Keveházi László használta föl: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata. Budapest: Luther, 2005. 316 o.

⁶⁶ Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest: Balassi, 1995. 468 o. (Humanizmus és Reformáció; 23).

⁶⁷ Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század) / szerk. Szabó András. Budapest: Universitas, 2005. 236 o. (Historia Litteraria; 18).

⁶⁸ Péter Katalin.: A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 127 o. (Európai iskola).

⁶⁹ Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára / szerk. Erdélyi Gabriella; Tusor Péter. *Történelmi Szemle* 49 (2007:2, CD-melléklet), 1051 o.

veszítettek kezdeti lendületükből, ambícióikból és igényességükből, s ennek megfelelően hatásuk is fokozatosan gyengült és mind szűkebb körre korlátozódott. Ezzel szemben tartósnak és egyenletesnek bizonyult az évfordulóktól függetlenebb, hosszú távú kutatási projektekhez vagy évtizedekre szóló kiadási vállalkozásokhoz kötődő szakmai, szaktudományos érdeklődés és felkészültség a kora újkori európai eszmetörténet (ezen belül a wittenbergi teológia magyarországi kisugárzása) területén. A Luther-bibliográfia magyarországi tételeit átnézve egyértelműen látszik, hogy a 2000-es években többségük már nem a teológia, hanem a művelődéstörténet területéről származik. Ha megvizsgáljuk, mely gyűjteményes kötetek szállítják a hazai reformációkutatás és Luther-recepció számára a legbőségesebb termést, akkor az említett 2001-ben rendezett mezőváros-konferencia mellett elsőnek egy 2005-ben tartott történeti felolvasó ülés előadásai⁷⁰ ötlenek szembe, majd egy retrospektív bibliográfiai indíttatású tanulmánykötet öt dolgozata.⁷¹

Csak a látszat szintjén teremt egyensúlyt a teológia oldalán néhány utánnnyomás, mint a százéves Masznyik-féle kiadása vagy Sólyom Jenő félévszázados dolgozatainak gyűjteményes kiadása.⁷² A fenti hangsúlyeltolódás még feltűnőbb jele, hogy ezekben az években új Luther-fordítás is csak egy van, éppen az aiszóposzi fabuláké.⁷³

III. 2000–2008 – LUTHER MINT AKCIÓHŐS ÉS EMBLÉMA

Az előző bekezdésekben jócskán szerepeltek ugyan már a harmadik évezred kiadványai is, az alcímekben jelzett korszakhatások mégis indokoltak, nem módosíthatók erre vagy arra, nem tágíthatók, szűkíthetők. Súlyosan esik ugyanis latba az

⁷⁰ Maria von Ungarn (1505–1558) – Eine Renaissancefürstin / szerk. Martina Fuchs; Réthelyi Orsolya. Münster: Aschendorff, 2007. 416 o. (Geschichte in der Epoche Karls V.; 8). Itt említhető az I. Ferdinánd (1503–1564) emlékévé hozadéka is: Csepregi, Zoltán: Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I. ARG 94 (2003), 243–275.; E. Kovács, Péter: Erzherzog Ferdinand und Ungarn (1521–1526). In: Kaiser Ferdinand I.: Ein mitteleuropäischer Herrscher / szerk. Martina Fuchs; Oborni Teréz; Ujváry Gábor. Münster: Aschendorff, 2005. 57–78. (Geschichte in der Epoche Karls V.; 5) = E. Kovács Péter: Ferdinánd főherceg és Magyarország: 1521–1526. Történelmi Szemle 45 (2003), 25–44.

⁷¹ „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról / szerk. Heltai János; Tasi Réka. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005. 316 o.

⁷² Luther Márton: A római pápaságról. Egyházreformáló iratok / bev. és ford. Masznyik Endre. Felsőörs: Aeternitas, 2004. 166 o.: ill. E-book: <http://mek.oszk.hu/02700/02707/>; Luther Márton: Az egyház babiloni fogságáról / bev. és ford. Masznyik Endre. Felsőörs: Aeternitas, 2005. 128 o.: ill. E-book: <http://mek.oszk.hu/02700/02706/>; [Sólyom Jenő]: Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai / szerk. ifj. Jenő Sólyom. Budapest: Luther, 2004. 435 o.

⁷³ Luther Márton és az aiszóposzi fabula / bev. és ford. Vakarcs Szilárd. In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára. 1802–2002 / szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely: Mentor, 2002. 467–483, 583.

a tapasztalat, hogy az utolsó nagy zajjal megült reformációs ünnep a Bóra Katalin-émlékév volt 1999-ben,⁷⁴ ezzel szemben a kerek évfordulók közül V. Károly császár születésének vagy a wittenbergi egyetem alapításának félévezredes jubileuma (2000, 2002) már csak a legszűkebb szakmai közönség érdeklődését váltotta ki.

A vizsgált negyedszázad utolsó éveit egyértelműen az Eric Till 2003-ban készült Luther-filmjének hazai bemutatásához (2005) kapcsolható jelenségek határozták meg. A film magyarországi forgalmazója (egyúttal a magyar szinkronnal ellátott DVD-kiadás kiadója) ugyan egy elismert mozivállalat, a Budapestfilm volt, mégis a 4. legnagyobb magyarországi egyház, a karizmatikus Hit Gyülekezete fűződött érdekes szálakkal a film körüli reklámkampányhoz és az annak népszerűségére építő üzleti vállalkozásokhoz. A Hit Gyülekezete holdudvarához tartozó Superbook Alapítvány jelentette meg magyarul Guido Dieckmann regényét,⁷⁵ egy főleg fiatal mozilátogatóknak szóló brosúrát,⁷⁶ s jellemző módon nem az evangélikus iskolák, hanem a Hit Gyülekezetének iskolái szerveztek országos Luther-kvízt középiskolások számára. Mi érdeke fűződik ennek a karizmatikus szabadegyháznak Luther magyarországi népszerűsítéséhez? Azon túl, hogy az amerikai mintákat alkalmazó, a fiatalok megszólításában általában sikeres Hit Gyülekezete a hagyományos felekezeteknél jóval tapasztaltabb és érzékenyebb a vizuális tömegmédiák felhasználásában, kitapintható itt egy harcos Róma-ellenes szándék. Alátámasztja ezt a feltételezést, hogy egy másik szabadegyházi háttérű kiadó, az Aeternitas belekezdett a már többször említett régi, koncepciójában kultúrprotestáns, hatkötetes Luther-kiadás változatlan, csupán helyesírásában modernizált utánnyomásába. Az aktuális Róma-ellenes célkitűzésnek megfelelően eddig *A római pápaságról*, *A német nemzet keresztyén nemességéhez* és *Az egyház babiloni fogsága* látott újra napvilágot, mindez valószínűleg többet jelent a divat meglovagolásánál és a becsült kereslet kielégítésének szándékánál. A Joseph Fiennes alakította wittenbergi reformátorból így a mai többségi magyar katolikus egyház gyakorlatát, társadalmi és politikai befolyását is bíráló modern hős, gimnazisták példaképe, emblematikus figura lett – legalábbis a film mai és e leporolt Luther-fordítások egykori sikerét kiaknázni próbálók reményei szerint.

Luther Magyarországon monumentális alakként jelent meg 1983-ban is és 2005-ben is. Mégis óriási az ugrás a kerítés mögé zárt kőszobor közegétől a film-

⁷⁴ Ursula Koch: Rózsák a hóban: Bóra Katalin, Luther felesége – egy bátor asszony élete / ford. Fabiny Katalin. Budapest: MEE Sajtóosztálya, 1999. 191 o.; Fabiny Katalin: 500 éve született Bóra Katalin. Lelkipásztor 74 (1999), 139–142.; uő.: Észrevétlen, de nélkülözhetetlen. 450 éve halt meg Bóra Katalin. Keresztyén Igazság (2002), Nr. 56, 33–38.

⁷⁵ Guido Dieckmann: Luther / ford. Paulinusz Viktória – Kövér Gábor – Benczédi Klára. [BP]: Superbook Alapítvány, 2005. 304 o.

⁷⁶ Luther, aki megváltoztatta a világot! Tanulmányfüzet. Javaslatok a téma feldolgozására a film alapján / szerk. Kulcsár Árpád. Budapest: Superbook Alapítvány, [2005]. 37 o.

vászonra vetített celluloidszalagig, a Szépművészeti Múzeum tömegek látogatta kiállításától a mozipalotákba áramló tinédzserek fantáziavilágáig. A műfajok, ízlések és közlési lehetőségek korhoz kötöttek, változnak, Magyarországon mégis sajátos módon állandónak bizonyult a Luther személyét övező monumentalitás és heroizmus (ld. Luther-legendák⁷⁷). Úgy látszik, ezen a Luther-szövegekkel való közvetlen konfrontálódás, a megbízható szaktudományos háttér sem változtat. A 20. század végén esély mutatkozott arra, hogy a rendíthetetlen kő-Luther személylyé szelídül, aki szövegeiből megismerhető, akivel olvasás révén kapcsolat létesíthető, akinek nemcsak a Szentírásra szegezett néma mutatóujja, de érdekes, árnyalt emberi mondanivalója is van, akinek izgató, megfejtendő titka az a kérdés, miért és miként tudta magával ragadni, tanítványává tenni a Kárpát-medence 16. századi népét is – ez az esély mára elhomályosult, újra rabul ejtett a monumentalitás, Luther akcióhőssé, moziplakáttá merevedett.

Magyarország előtt egy új emlékév, 2017 közeledte jelent kihívást: lesz-e korszerű magyar Luther-kiadás, vagy csak további reprintek jönnek? Készül-e új monográfia a 16. századi hazai Luther-recepcióról, vagy Sólyom Jenő 1933-ban megvédett kiváló disszertációja éri meg harmadik változatlan kiadását? S ha lesznek is még Magyarországon fordítói, szerkesztői, monográfusai Luthernek, talál-e olvasókra?

⁷⁷ Dömötör Ákos: Hazai Luther-mondáink . In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára / szerk. Fabiny Tibor. Budapest: MEE Sajtóosztálya, 1984. 324-340.